

А. В. Дергач,
к. держ. упр., доцент, доцент кафедри виробничого та інвестиційного менеджменту,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2713-0094>

DOI: 10.32702/2306-6814.2024.8.224

ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО ПРОЦЕСІВ ВІДБУДОВИ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

A. Dergach,
PhD in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor of the Department
of Production and Investment Management, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

INVOLVEMENT OF THE PUBLIC IN THE PROCESSES OF RECONSTRUCTION OF INFRASTRUCTURE AND DEVELOPMENT OF ECONOMIC POTENTIAL OF TERRITORIES IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

У статті узагальнено наукові погляди та нормативно-правові засади залучення громадськості до вирішення проблем місцевого розвитку в умовах воєнного стану. Обґрунтовано доцільність проведення громадського обговорення питань, що стосуються відбудови об'єктів інфраструктури та розвитку економічного потенціалу територіальних громад. Використано низку наукових методів, зокрема: бібліографічний, аналізу й синтезу, індукції та дедукції. В статті наведено методичну основу розробки програм комплексного відновлення територій України, проаналізовано Програму комплексного відновлення території Київської області на 2023—2027 роки. Обґрунтовано доцільність активного залучення громадськості до процесів розробки програм комплексного відновлення, просторового та стратегічного розвитку, які включають заходи з відбудови інфраструктури та розвитку економічного потенціалу територіальних громад. Зосереджено увагу на партнерстві влади, представників громадськості та бізнесу під час прийняття публічно-управлінських рішень.

The scientific views and legal principles of involvement of the public in solving problems of local development in the conditions of martial law are summarized in the article. The expediency of conducting public discussion of issues concerning the reconstruction of infrastructure and development of economic potential of territorial communities is justified. Such scientific methods as bibliographic, analysis and synthesis, induction and deduction are used. It is determined that local authorities in most territorial communities of Ukraine are dealing with the restoration of full functioning of settlements. Involvement of the public in the development of programs of complex restoration, spatial and strategic development programs contributes to the interests of residents of settlements during the reconstruction of infrastructure and the development of economic potential of territorial communities. The article provides a methodological basis for the development of programs of complex restoration of territories and analyzes the program of complex restoration of the territory of the Kiev region for 2023—2027. One of the stages of development of comprehensive territorial restoration programs is mandatory public discussion. It is clarified that the partnership of government, the public and business in making public-managerial decisions provides minimization of future risks and obtaining a synergistic effect in the process of managing the socio-economic development of territorial communities. The success of local policy is determined by the degree of support of local self-government bodies by the community and the successful construction of partnerships between all interested parties. In order to form the economic potential of territorial communities, local authorities must provide conditions for the development of small, medium and large kinds of businesses, including displaced, and in return to

expect business entities to create new jobs and increase the amount of tax revenues to local budgets. Additional research requires public involvement in control over the implementation of public management decisions at the local level.

Ключові слова: демократизація суспільних відносин, участь громадськості та бізнесу, територіальні громади, руйнування, відновлення територій, відбудова, інфраструктурні об'єкти, економічний потенціал, місцевий економічний розвиток, публічно-управлінські рішення.

Key words: democratization of public relations, participation of the public and business, territorial communities, destruction, restoration of territories, reconstruction, infrastructure objects, economic potential, local economic development, public-managerial decisions.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України призвело до катастрофічних наслідків: зруйновані або пошкоджені об'єкти інфраструктури, у т.ч. промисловості, історичної та культурної спадщини, зріс рівень забруднення навколишнього природного середовища, значно збільшилась кількість внутрішньо переміщених осіб і мігрантів тощо. У більшості територіальних громад України місцева влада займається питаннями відновлення повноцінного функціонування населених пунктів. Її діяльність спрямована як на вирішення проблем відбудови пошкоджених чи зруйнованих інфраструктурних об'єктів через військові дії, так і на створення сприятливих умов для відновлення місцевого бізнесу, працевлаштування населення, повернення молодих сімей із дітьми тощо. Враховуючи, що публічно-управлінські рішення повинні прийматись в інтересах місцевих мешканців, у т.ч. внутрішньо переміщених осіб і релокованих бізнесів, то процес їх прийняття повинен відбуватись із максимальним залученням громадськості. Успішність реалізації місцевої політики визначається ступенем підтримки громадою ухвалених органами місцевого самоврядування рішень і вдалою побудовою партнерських відносин між стейкхолдерами.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Демократизація суспільних відносин передбачає активне залучення громадськості до процесів, які відбуваються на всіх рівнях публічного управління. На думку Л. Шипілова, демократія є багатогранним поняттям, під яким різні вчені розуміють народовладдя, правління більшості, суспільно-політичний інститут, політичну діяльність, культуру, світогляд та ін. Тому, демократію можна вважати категорією: соціальною, яка не може реалізовуватись поза суспільними відносинами; політичною, оскільки зав'язана на таких явищах, як влада, політика тощо; державно-правовою, бо формалізується через нормативно закріплену сукупність інститутів і процедур управління, що забезпечують функціонування всієї системи відповідно до встановлених цінностей [16].

О. Захарченко розглядає участь громадськості як ознаку розвитку громадянського суспільства. Її залучення до формування та впровадження публічної політики є одним із фундаментальних принципів демократії,

оскільки сприяє налагодженню довіри громадян до органів влади, взаємного відповідального ставлення, підвищенню прозорості процесу ухвалення владних рішень тощо [3]. Науковці С. Приліпко, Н. Васильєва й О. Бойко аналізують залученість громадян до місцевих процесів через комунікативну політику, яку проводять органи місцевого самоврядування на рівні територіальних громад. Зокрема, застосували компетентнісний і гендерний підходи до аналізу, авторами проведено експертне оцінювання комунікативних стратегій територіальних громад як інструменту налагодження ефективної комунікації між органами публічної влади та населенням [8].

Дослідники О. Домбровський та Д. Багірьнянц розглядають участь громадян у здійсненні публічного адміністрування як політичне право особи і соціальний інститут функціонування демократичної публічної влади, що проявляється через вибори (під час формування публічних інституцій), громадську експертизу та нагляд (при здійсненні контролю), громадські слухання, референдуми, ініціативи та консультації (при прийнятті управлінських рішень). Тобто, участь громадян є не лише проявом реалізації їх прав, а й сприяє ефективному функціонуванню органів державної та місцевої влади [2]. Водночас, О. Сергієнко й О. Ватаманюк зазначають про те, що громадська участь є джерелом додаткового інтелектуального ресурсу, корисним і потрібним інструментом позитивного впливу на діяльність органів публічної влади в інтересах громадян. Тому в Україні процес побудови ефективних і взаємовигідних механізмів участі громадськості ще триває, оскільки потребує зміни суспільного мислення стосовно впровадження реформ на різних рівнях з акцентом на забезпечення благ кожній людині та територіальній громаді [15].

В умовах сьогодення Є. Назимко, М. Клемпарський і Г. Буга вважають за доцільне впроваджувати консультативно-дорадчу демократію, яка дозволяє залучити широке коло суб'єктів до вирішення нагального питання, привернути увагу посадових осіб до інших питань, на які до цього часу не звертали уваги, та приймати публічно-управлінські рішення з урахуванням думки громадськості [6]. Не зважаючи на значну кількість наукових досліджень, питання залучення громадськості до вирішення проблем місцевого значення в умовах воєнного стану потребують додаткового вивчення.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Метою статті є узагальнення наукових поглядів і нормативно-правових засад залучення громадськості до

вирішення проблем місцевого розвитку в умовах воєнного стану, а також обґрунтування доцільності проведення громадського обговорення питань, що стосуються відбудови об'єктів інфраструктури та розвитку економічного потенціалу територіальних громад.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Суспільні демократичні процеси закріплені в Основному Законі України, в якому згідно ст. 140 місцеве самоврядування здійснюється громадою як безпосередньо, так і через міські, сільські, селищні ради та їх виконавчі органи [4], й у Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні", в якому в ст. 3 зазначено, що "громадяни України реалізують своє право на участь у місцевому самоврядуванні за належністю до відповідних територіальних громад" [11]. З'ясовано, що для покращення правового механізму реалізації місцевої демократії, посилення відкритості та прозорості діяльності органів місцевого самоврядування народними депутатами розроблені законопроекти, зокрема:

— "Про публічні консультації" (реєстр. № 4254 від 23.10.2020 р.), який визначає основні засади (стандарту) залучення заінтересованих сторін до прийняття рішень у процесі формування та реалізації державної політики і вирішення питань місцевого значення, що дозволить вивчити/уточнити потреби й інтереси різних стейкхолдерів, отримати ідеї, пропозиції, інноваційні рішення для вирішення проблемних питань у різних сферах, збалансувати публічні та приватні інтереси, підвищити якість, забезпечити легітимність та підтримку цих рішень тощо [12];

— "Про внесення змін до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" та інших законодавчих актів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування" (реєстр. № 7283 від 13.04.2022 р.), відповідно до якого пропонується вдосконалити нормативно-правову базу регулювання механізмів демократії та забезпечити участь жителів у місцевому самоврядуванні, а також врегулювати особливості отримання публічної інформації про діяльність органів і посадових осіб місцевого самоврядування [9].

Їх прийняття сприятиме посиленню ролі громадськості у прийнятті важливих рішень у сфері публічного управління, у т.ч. щодо забезпечення сталого розвитку територій, відбудови об'єктів інфраструктури населених пунктів і формування економічного потенціалу в умовах воєнного стану. Зокрема, під час відновлення територій важливим питанням є забезпечення спроможності територіальних громад, що проявляється через "наявність фінансових, інфраструктурних і кадрових умов, які визначають здатність територіальної громади надавати якісні публічні послуги, а також можливість задіяти власний потенціал — управлінський, економічний, фінансовий, інвестиційний, людський, громадської участі тощо" [1, с. 66].

Сьогодні в Україні відбувається процес відновлення територій, особливо деокупованих і прифронтових. На рівні областей і територіальних громад нагальним стає розробка програм комплексного відновлення, просторового та стратегічного розвитку, які включають в себе питання відбудови інфраструктури та розвитку економічного потенціалу. У процесі розроблення програм

комплексного відновлення територій постановою Кабінету Міністрів України від 14.10.2022 р. № 1159 передбачено обов'язкове проведення громадського обговорення [10]. Як зазначає В. Несторович, громадське обговорення дає можливість всім зацікавленими особам проявити свою громадянську активність через долучення до вирішення суспільних справ. Процес проведення громадського обговорення проекту нормативно-правового акту має певний алгоритм [7, с. 40—41]:

1) публічне винесення органом публічної влади відповідного проекту нормативно-правового акта на обговорення;

2) визначення від органів публічної влади відповідальних посадових осіб, які мають забезпечити його проведення;

3) встановлення чітких хронологічних рамок проведення громадського обговорення;

4) надання громадськості реальної можливості надати свої пропозиції та зауваження;

5) узагальнення результатів проведеного громадського обговорення;

6) оприлюднення результатів із визначенням ступеня врахування пропозицій і зауважень, які надійшли до проекту нормативно-правового акту, який був предметом обговорення.

Відповідно до згаданої вище постанови Кабінету Міністрів України у процесі розроблення програм комплексного відновлення області, території територіальної громади (її частини) органами публічної влади важливо забезпечити збір пропозицій від громадськості та їх опрацювання робочою групою, яку створено відповідною обласною державною (військовою) адміністрацією або виконавчим органом місцевої (сільської, селищної або міської) ради як тимчасовий консультативно-дорадчий орган для представлення інтересів різних груп стейкхолдерів, у т.ч. громадськості [10]. Програмою USAID "Децентралізація приносить кращі результати та ефективність" (DOBRE) підготовлено Методику розроблення програми комплексного відновлення території територіальної громади. У ній наголошено на потребі налагоджувати цільові комунікації, складовою частиною якої є опитувальник для збору ідей та пропозицій від громадськості, які стосуються розвитку різних сфер життя територіальної громади чи регіону [5]. Процес розроблення програм відновлення території територіальної громади складається з послідовних етапів (рис. 1) [14, с. 6].

В Україні сьогодні затверджено програму комплексного відновлення території Київської області на 2023—2027 роки. Змістовно ця програма базується на аналізі основних просторових, містобудівних і соціально-економічних показників за попередні роки та ситуації у 2022—2023 рр. з урахуванням наслідків впливу збройної агресії російської федерації. Встановлено, що бойові дії у регіоні тривали до квітня 2022 р.; під окупацією перебувало 270 населених пунктів Вишгородського, Бучанського та Броварського районів; Бучанська, Ірпінська, Гостомельська, Бородянська, Макарівська, Дмитрівська, Великодиммерська та Пісківська територіальні громади зазнали критичних руйнувань. За даними органів місцевого самоврядування зафіксовано понад 26528 пошкоджених і зруйнованих об'єктів інфраструктури, з них: 1649 багатопверхових житлових бу-

динків, 21954 приватних садиб, 124 адміністративних будівель і ЦНАП, 5 закладів вищої освіти, 80 закладів дошкільної освіти, 136 закладів загальної середньої освіти, 117 закладів охорони здоров'я, 135 закладів культури та релігійних споруд, 10 об'єктів соціального захисту, 23 об'єктів спорту, 725 об'єктів життєзабезпечення, 51 дороги, 52 мости, 49 об'єкти інфраструктури тощо. Крім того, різні ступені пошкодження отримали 705 суб'єктів господарювання, з них повністю зруйновано 127 одиниць [13].

Аналізована програма є результатом діалогу всіх гілок публічної влади із представниками бізнес-спільноти та громадськості, під час якого збирались і опрацьовувались ідеї та пропозиції від територіальних громад щодо розміщення об'єктів промислового і сільськогосподарського виробництва, транспортних та інженерних споруд і мереж, закладів освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення, природоохоронної сфери тощо. Передбачені заходи спрямовані на реалізацію ключових просторових, містобудівних і соціально-економічних пріоритетів для забезпечення відновлення територій і населених пунктів, які є місцями концентрації інфраструктурних, соціально-економічних, екологічних та інших кризових явищ, і створення умов для безпечного життя мешканців регіону. Для відновлення економічного потенціалу області, підвищення рівня конкурентоспроможності підприємств і розвитку інноваційних виробництв, подолання регіональних диспропорцій документом передбачено створення економічних кластерів як центрів ділової активності, у межах яких будуть реалізовуватись спеціальні програми регіонального розвитку. Ці кластери мають об'єднати виробників основної та суміжних галузей, постачальників засобів виробництва, комплектуючих, послуг, наукові, освітні установи, інституції підтримки бізнесу. Зазначене надасть можливість створити привабливі робочі місця для мешканців територіальних громад, у т.ч. внутрішньо переміщених осіб, зменшити маятникову міграцію між областю та м. Києвом, збільшити суми податкових надходжень до місцевих бюджетів [13].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Отже, усі процеси формування та реалізації місцевої політики мають відбуватись за активної участі громадськості. Демократичне врядування не може існувати без налагодження діалогу між органами публічної влади, представниками громадськості та бізнесу. Обов'язковість проведення громадського обговорення під час розроблення комплексних програм з відновлення територій закріплено у нормативно-правових актах. У процесі прийняття управлінських рішень важливим інструментом є зворотній зв'язок між владою та громадою, що дозволить враховувати її потреби й інтереси, реально оцінювати майбутні ризики та отримати синергійний ефект при

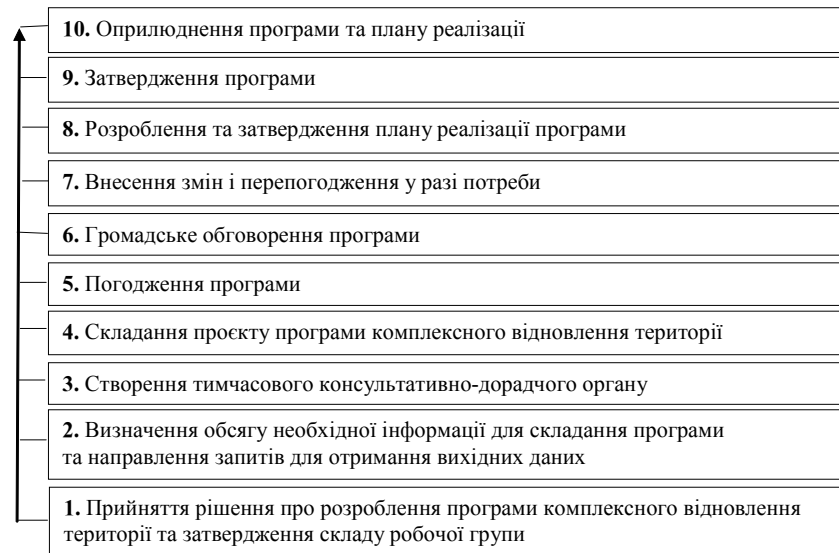

Рис. 1. Послідовність етапів розроблення програм відновлення території територіальної громади

Джерело: [14, с. 6].

здійсненні управління соціально-економічним розвитком територій, особливо в умовах сьогодення. Водночас, громадськість повинна мати дієві важелі впливу на органи публічної влади та виконавців, якщо реалізація рішень відбувається з порушенням їх прав та інтересів. Сьогодні відбудова територіальних громад часто відбувається таким чином, що громадяни є лише сторонніми спостерігачами, а їх скарги та зауваження не беруться до уваги. Важливо, щоб у відновленні територіальних громад в пріоритеті були інтереси і потреби громадян, а не забудовників чи інших інвесторів, оскільки публічно-управлінські рішення стосуються підвищення якості життя мешканців населених пунктів. У територіальних громадах, окрім приватних будинків, мають створюватись й інфраструктурні об'єкти соціально-гуманітарної сфери. Для формування економічного потенціалу територіальних громад місцева влада повинна забезпечити умови для розвитку малого, середнього та великого бізнесу, у т.ч. переміщеного, а взамін очікувати від суб'єктів підприємництва створення нових робочих місць та збільшення обсягів податкових надходжень до місцевих бюджетів. Додаткового дослідження потребують питання залучення громадськості до контролю за виконанням публічно-управлінських рішень на місцевому рівні.

Література:

1. Васильєва О., Бойко О. Забезпечення спроможності територіальних громад в Україні. Університетські наукові записки. 2022. № 1—2 (85—86). С. 61—68.
2. Домбровський О. І., Багірянц Д. П. Участь громадськості у здійсненні публічного адміністрування на місцевому рівні: поняття та механізми забезпечення. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 2. С. 610—613.
3. Захарченко О. Роль громадськості у розвитку місцевого самоврядування: теоретичні аспекти. Наукові записки. 2002. Т. 20. С. 9—13.
4. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення 30.03.2024).

5. Методика розроблення програми комплексного відновлення території територіальної громади / Програма USAID "Децентралізація приносить кращі результати та ефективність" (DOBRE). 2023. URL: <http://surl.li/slwns> (дата звернення 30.03.2024).

6. Назимко Є. С., Клемпарський М. М., Буга Г. С. Громадські обговорення в умовах правового режиму воєнного стану. Держава та регіони. 2023. № 3 (81). С. 388—393.

7. Нестерович В. Ф. Поняття "громадське обговорення" як категорія конституційного права. Право і суспільство. 2017. № 3. С. 36—42.

8. Приліпко С. М., Василюєва Н. В., Бойко О. П. Комунікативна стратегія територіальної громади як інструмент залучення громадян до місцевих процесів: компетентнісний і гендерний підходи. Таврійський науковий вісник. 2022. № 3. С. 86—92.

9. Про внесення змін до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" та інших законодавчих актів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: законопроект реєстр. № 7283 від 13.04.2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39362> (дата звернення 30.03.2024).

10. Про затвердження Порядку розроблення, проведення громадського обговорення, погодження програм комплексного відновлення області, території територіальної громади (її частини) та внесення змін до них: постанова Кабінету Міністрів України від 14.10.2022 р. № 1159. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1159-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 30.03.2024).

11. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 30.03.2024).

12. Про публічні консультації: законопроект реєстр. № 4254 від 23.10.2020 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70235 (дата звернення 30.03.2024).

13. Програма комплексного відновлення території Київської області на 2023–2027 роки: рішення Київської обласної ради від 17.10.2023 р. № 726-21-VIII. Київ, 2023. 149 с.

14. Розроблення програми комплексного відновлення території громад: методичні рекомендації / С. Шутяк; БФ "Право на захист". Київ, 2023. 45 с.

15. Сергієнко О. І., Ватаманюк О. А. Громадська участь / залучення громадян. Депутатська діяльність в округах: навч. модуль. Київ: ІКЦ "Легальний статус", 2016. 92 с.

16. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави: монографія. Харків: Вид-во "ФІНН", 2009. 216 с.

References:

1. Vasyliieva, O. and Boyko, O. (2022), "Ensuring the capacity of territorial communities in Ukraine", *Universytetski naukovyi zapysky*, vol. 1—2 (85—86), pp. 61—68.

2. Dombrovskiy, O. I. and Baghiryants, D. P. (2023), "Public participation in the implementation of public administration at the local level: concepts and mechanisms of provision", *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*, vol. 2, pp. 610—613.

3. Zakharchenko, O. (2002), "The role of the public in the development of local self-government: theoretical aspects", *Naukovyi zapysky*, vol. 20, pp. 9—13.

4. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996), "Constitution of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text> (Accessed 30 March 2024).

5. USAID DOBRE (2023), "Methodology for the development of a program for the comprehensive restoration of the territory of the territorial community", available at: <http://surl.li/slwns> (Accessed 30 March 2024).

6. Nazimko, E. S., Klemparskyi, M. M. and Buga, G. S. (2023), "Public discussions in the conditions of the legal regime of martial law", *Derzhava ta rehiony*, vol. 3 (81), pp. 388—393.

7. Nesterovych, V. F. (2017), "The concept of "public discussion" as a category of constitutional law", *Pravo i suspilstvo*, vol. 3, pp. 36—42.

8. Prylipko, S. M., Vasyliieva, N. V. and Boyko O. P. (2022), "Communicative strategy of the territorial community as a tool for involving citizens in local processes: competence and gender approaches", *Tavriys'kyi naukovyy visnyk*, vol. 3, pp. 86—92.

9. The Verkhovna Rada of Ukraine (2022), The bill "On amendments to the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine", available at: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39362> (Accessed 30 March 2024).

10. Cabinet of Ministers of Ukraine (2022), "Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the Procedure for the development, holding of public discussion, approval of programs for the comprehensive restoration of the region, the territory of the territorial community (part of it) and making changes to them", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1159-2022-%D0%BF#Text> (Accessed 30 March 2024).

11. The Verkhovna Rada of Ukraine (1997), The Law of Ukraine "About local self-government in Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (Accessed 30 March 2024).

12. The Verkhovna Rada of Ukraine (2020), The bill "On public consultations", available at: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70235 (Accessed 30 March 2024).

13. Kyivska oblasna rada (2023), *Prohrama kompleksnoho vidnovlennia terytorii Kyivs'koi oblasti na 2023—2027 roky* [Program for comprehensive restoration of the territory of the Kyiv region for 2023—2027], KOR, Kyiv, Ukraine.

14. Shutyak, S. (2023), *Rozroblennya prohramy kompleksnoho vidnovlennya terytoriyi hromad: metodychni rekomendatsiyi* [Development of the program of complex restoration of the territory of communities: Guidelines], BF "Pravo na zakhyst", Kyiv, Ukraine.

15. Sergienko, O. I. and Vatananyuk, O. A. (2016), *Hromadska uchast / zaluchennya hromadyan. Deputatska diyalnist v okruhakh* [Public participation / involvement of citizens. Deputies' activity in the districts], IKTS "Lehallyny status", Kyiv, Ukraine.

16. Shipilov, L. M. (2009), *Narodovladdya yak osnova demokratychnoyi derzhavy: monohrafiya* [People's rule as the basis of a democratic state: monograph]. Vydavnytstvo "FINN", Kharkiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2024 р.